

З історії української революції

В. М. МАТВІЄНКО (Київ)

ДО ПИТАННЯ ПРО САМОВИЗНАЧЕННЯ КРИМУ В 1917—1918 рр.

Чи не найскладнішою з “постросійських” проблем, окрім російсько-українських відносин, з якою зіткнулася щойнопостала українська держава в 1917—1918 рр., стала кримська. Це в першу чергу було пов’язано з досить високою організацією національного руху на півострові, який спирався на давню історичну традицію.

Кримські татари, котрі прагнули до самовизначення, не становили абсолютної більшості в регіоні проживання. За даними керівника оперативного відділу гетьманського Генерального штабу полковника Євгена Мишковського, на 1918 р. з 771 тис. мешканців Криму татар налічувалося 294,3 тис. (38,2 %), росіян — 180,8 тис. (23,3 %), українців — 64,4 тис. (8,4 %), німців — 56,8 тис. (7,4 %), решта — греки, болгар, вірмени та ін.¹ Очевидне переважання на півострові кримськотатарського населення у поєднанні з його швидкою самоорганізацією поставило перед Центральною Радою болісну дилему: принципово погодитися з можливістю відродження його державності або ж, виходячи з національних інтересів України, включити Крим до її складу.

Організаторами і керівниками кримськотатарського визвольного руху стали 28-річний Джафер Сейдамет і 32-річний Челебі Челебієв (справжнє ім’я — Нуман Челебі Джихан). Обидва захоплювалися революційно-соціалістичними ідеями, навчалися у Стамбульському університеті (Сейдамет до того ж закінчив юридичний факультет Сорбонни), напередодні війни повернулися до Росії й були мобілізовані до армії. На I Всекримському мусульманському з’їзді 25 березня 1917 р. Ч.Челебієв був обраний головою Мусульманського виконкому (МВК) і муфтієм Таврійського мусульманського духовного управління, а Д. Сейдамет — членом МВК і очолив комісію з вакуфного майна, що проголошувалося народним надбанням.

Спершу МВК діяв у погодженні з Тимчасовим урядом, як його орган, підпорядкований МВС, організовував під національними зелено-блакитними прапорами маніфестації кримських татар на підтримку республіканського ладу в Росії та збір пожертв у “фонд перемоги” над Німеччиною і її союзниками. Але вже створення Д. Сейдаметом наразі мусульманського батальйону в Сімферополі для захисту татарського населення від “убивств, грабунків, крадіжок”² спричинило перший конфлікт з місцевими органами Тимчасового уряду та зливу наклепницьких антитатарських статей у кадетській пресі. Ч. Челебієв навіть був заарештований 23 липня 1917 р. за “підбурювання” і звільнений лише за вимогою екстреного з’їзду МВК та всіх татарських організацій.

Саме на ґрунті протистояння з Тимчасовим урядом окреслилося певне зближення позицій МВК і Центральної Ради та українських організацій у Криму. Делегат МВК С. Ідрісов у своїй промові на З’їзді народів у

Києві 10 вересня 1917 р. подякував “представникам українського народу за те, що вони дали початок могутньому визвольному рухові всіх народів Росії”, й наголосив, що “Росія може стати могутньою тільки тоді, як всі її народи добровільно заключать союз”. А його колега Ахмед Озенбашли додав: “Татари обстоюватимуть свободу всіх народів, але не дозволять теж, щоб хто-небудь другий верховодив у Криму”³.

У контексті майбутніх українсько-кримськотатарських відносин привертає увагу саме це досить суперечливе положення, адже “ким-небудь другим” могла стати відроджувана українська державність. Трохи раніше МВК також стверджував, що татарський народ Криму “не вимагає для себе політичної автономії, але не дозволить установа в Криму політичної гегемонії якого-небудь народу, що не має ні культурних, ні історичних, ні етнографічних прав (виділено мною. — М.В.) на таку”⁴. Якщо врахувати, що до Лютневої революції 1917 р. у Криму протягом майже півтора століття уже існувала російська “політична гегемонія”, то адресатом цього застереження за певних обставин могли стати й українці.

Уже в липні 1917 р. з ініціативи Ч. Челебієва, Д. Сейдамета, А. Озенбашли, Г. Айваза та Х. Чапчакчи на пантюркських засадах була створена “Міллі фірка” (в перекладі — національна партія). У першому розділі її програми містилася вимога “створення в Криму дійсно народної республіки і визнання в широкому смислі свободи дій усіх націй, що населяють Крим, як у національному, так і в культурному відношеннях”. “Міллі фірка” також проголошувала потребу скликання Всекримського парламенту.

На II Всекримському мусульманському з’їзді на початку жовтня ці положення органічно увійшли до політичної програми МВК, який мав забезпечити “об’єднання кримськотатарського народу, організацію місцевих комітетів і підготовку татар до Установчих Зборів”⁵. Об’єктивно така платформа передбачала набуття Кримом статусу суб’єкта всеросійської демократичної федерації, хоча про це в обох документах прямо й не говорилося.

У цьому контексті цілком логічним було засудження Мусульманським виконкомом більшовицького перевороту в Петрограді, приязне ставлення до проголошення Української Народної Республіки (УНР) і створення спільно з українськими організаціями у Сімферополі Кримського революційного штабу, що протистояв як прибічникам Тимчасового уряду, так і більшовикам. У цілковитому порозумінні кримськотатарські та українські делегати виступили й на Таврійському губернському з’їзді революційних та національних організацій, що сформував “Раду народних представників” як крайовий орган влади.

У Сімферопольському, Євпаторійському, Ялтинському, Перекопському і Феодосійському повітах “Рада народних представників” порядкувала самостійно, а у Дніпровському, Мелітопольському і Бердянському — мала узгоджувати свою діяльність з УНР. Це повністю відповідало відомому положенню Третього Універсалу Української Центральної Ради (УЦР) про те, що до території УНР належить “Таврія (без Криму)”⁶. Оскільки в Універсалі чітко зазначалося, що остаточне визначення кордонів УНР “по згоді зорганізованої волі народів” торкається лише тих суміжних регіонів, “де більшість населення українська”, УЦР через Д. Сейдамета і А. Озенбашли письмово повідомила Мусульманський виконком про те, що “Україна не має територіальних претензій на Кримський півострів”⁷.

Це, безперечно, сприяло активізації зусиль “Міллі фірки” по скликанню кримськотатарських установчих зборів — Курултаю. Він почав свою роботу 10 грудня 1917 р. у Бахчисараї під головуванням відомого гро-

мадського діяча Джафера Аблаєва. Після трьох днів роботи Курултай ухвалив демократичні “Кримськотатарські основні закони”, що передбачали, між іншим, негайне скликання крайових установчих зборів для вирішення питання про форму правління на півострові. Крім того, Курултай обрав “Кримськотатарський національний уряд” — директорію з 5-ти членів на чолі з Ч. Челебієвим (одночасно був також директором юстиції). Д. Сейдамет став директором із зовнішніх і військових справ. Директорія діяла у повній згоді з “Радою народних представників” як вищим органом влади Криму.

Але у боротьбі з місцевими більшовиками кримські татари зазнали поразки: 14 січня 1918 р. Ч. Челебієв під час переговорів з керівництвом Сімферопольського ревкому був підступно заарештований і розстріляний без суду, Д. Сейдамету вдалося втекти і емігрувати до Туреччини, “Мілі фірка” перейшла на нелегальне становище. Заохочені успіхом, більшовики на 1-му установчому з’їзді рад і ревкомів 7—10 березня проголосили Таврійську губернію Республікою Тавриди в складі РСФРР. Але з огляду на підписання останньою Брестського миру і швидке просування до регіону німецько-австрійських військ уже 19—21 березня 1918 р. ЦВК рад прийняв рішення про створення Таврійської радянської соціалістичної республіки лише на території Криму.

Однак Центральна Рада й уряд УНР по поверненні до Києва докорінно змінили свій погляд на державно-правовий статус Кримського півострова, плануючи його включення до складу незалежної України. Авторіві не вдалося віднайти офіційних (опублікованих чи архівних) документів, які дозволили б простежити чи принаймні висвітлити ключові позиції цього процесу, але перебіг подій в останній місяць існування УЦР свідчить на користь саме такого висновку.

27 березня 1918 р. київський представник Всеросійського мусульманського військового Шуро (Ради) полковник Туран Мірза-Барановський звернувся до міністра закордонних справ УНР з проханням “дозволу терміново перевести всі мусульманські війська, що знаходяться на території України, в Крим, звідки по закінченні організації й встановленні зв’язку з Поволжям передбачається частину війська перевести в Казань”⁸. Мова йшла про Окремий мусульманський батальйон у Рівному і кадрові підрозділи 1-го Мусульманського стрілецького корпусу генерал-лейтенанта Матвія (Сулеймана) Сулькевича в районі Тирасполя й Рибниці загальною чисельністю близько 6,5 тис. чол. Згідно з постановою Ради Народних Міністрів УНР їм, як і решті національних збройних формувань на території України, загрожувало роззброєння і розформування.

Проте, хоча татарський полковник попереджував український уряд, що “роззброєння мусульманських частин здійснить украй несприятливий вплив на мусульман Поволжя і Криму і відтягне на тривалий час встановлення дружніх відносин мусульманських народів до України”, відповідь на клопотання була негативною. Натомість, як стверджує Д. Дорошенко, 10 квітня військовий міністр УНР полковник Олександр Жуковський видав наказ командирі Запорізької дивізії генерал-майору Зурабу Натієву виділити експедиційну групу на чолі з полковником Петром Болбочаном й відрядити її на Крим по лінії Харків—Лозова—Олександрівськ—Перекоп—Севастополь. Група мала випередити німецькі війська, знищити більшовицькі формування на підступах до Криму та захопити Севастополь разом із Чорноморським флотом та його майном⁹.

15 квітня 1918 р. член УЦР від Таврії Яким Христич отримав розпорядження міністра внутрішніх справ Михайла Ткаченка “негайно виїхати до

Криму (Сімферопіль) і заснувати там філію Інформаційного Бюро МВС”. Вона мала інформувати кримське населення про законодавство УНР і політику її уряду, “вести працю щодо зближення Криму до України”¹⁰. А через чотири дні Рада Народних Міністрів категорично відхилила друге прохання президії Всеросійського військового мусульманського Шуро дозволити переведення корпусу М. Сулькевича до Криму для допомоги єдиновірцям у боротьбі з більшовиками. Не допомогли й запевнення членів президії Шуро в тому, що кримськотатарські організації забезпечать 1-й Мусульманський корпус продовольством¹¹.

Того ж дня, 19 квітня 1918 р., капітан 2-го рангу Місников наказом по морському міністерству УНР був призначений “отаманом оборони Кримського півострова, командувачем Севастопольської фортеці й отаманом нині перебуваючого в Криму флоту із правами командувача флоту у військовий час”. 23 квітня 1918 р., коли група П. Болбочана, успішно долаючи опір більшовицьких загонів, уже взяла Джанкой і підходила до Сімферополя, Місников віддав розпорядження підняти українські прапори не лише на кораблях, а й по всьому Кримському узбережжі й оголосив, що “всякий збройний напад проти УНР, її влади та майна, виступ окремих осіб і організацій вважається розбійним”¹².

Одеське Шуро представників мусульманських громадських організацій з визволення Криму негайно висловило українському міністру закордонних справ протест “проти поширення влади УНР на територію Кримської Республіки хоча б в окремих її частинах”. Заходи Києва Шуро кваліфікувало як “агресивний акт держави, до того дружньої мусульманам Росії”, “виклик усьому солідарному з Кримом мусульманському населенню в Росії”¹³. Цей документ, датований 25-м квітня, був також доведений до відома міністрів закордонних справ Центральних держав і мусульманських урядів Поволжя, Південного Уралу, Кавказу, Туркестану і Казахстану.

Але, на думку автора, проблема для Києва могла виникнути у зв’язку з тим, що вкрай різкий за формулюваннями протест Шуро був підписаний, серед інших, депутатами кримськотатарського Курултаю Бекіром Мемедовим і Халілем Чапчакчи (член ЦК “Міллі фірки”), членом кримської “Ради народних представників” Алексером Мухарським і вже згадуваним генерал-лейтенантом М. Сулькевичем. Частина впливових керівників кримськотатарського національного руху, по суті, пішла на конфлікт з УНР.

І все ж доля півострова в тих драматичних умовах, без сумніву, вирішувалася не в Києві чи Сімферополі, а в Берліні й Стамбулі. Слід визнати, що керівництво УЦР досить чітко усвідомлювало цей факт і намагалось виправити помилку своїх дипломатів на Брестських мирних переговорах, коли ті відмовилися порушувати кримське питання, а також нейтралізувати можливе використання зовнішньополітичного фактора антиукраїнськими силами. Власне, напрощуд вдалий рейд Кримської групи П. Болбочана (24–25 квітня 1918 р. вона з боями взяла Сімферополь і Бахчисарай, полонила більшовицький “Штаб оборони Кримської Республіки” та готувалася увійти до Севастополя) мав на меті поставити німецьке командування перед фактом поширення влади УНР на півострів.

Але командувач 52-го німецького корпусу, що просувався услід за групою П. Болбочана, генерал від інфантерії Кош в ультимативній формі зажадав виведення українських військ з півострова. Після напружених переговорів між Києвом і німецьким вищим командуванням група П. Болбочана змушена була 27 квітня 1918 р. відступити на Мелітополь, а через чотири дні частини 52-го німецького корпусу увійшли в Севастополь.

поль. Почалися тривалі консультації генерала Коша з представниками ліберальних громадських і політичних організацій, німців-колоністів та кримських татар щодо формування нової крайової влади. Особисто німецький командувач бажав би зробити з Криму “другу Німццу”¹⁴.

Значно більших успіхів у вирішенні кримського питання українській дипломатії вдалося добитися в турецькій столиці, тимчасовим повіреним у справах до котрої 17 березня 1918 р. було призначено колишнього учасника Брестських переговорів і члена УЦР від Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) Миколу Левітського. Як зазначав він у конфіденційному листі до міністра закордонних справ від 30 квітня 1918 р., “в турецькій пресі як до мого приїзду, так і до сього часу ведеться агітація за утворення окремої незалежної Кримської Республіки із мусульманського населення. Одні часописи приєднують Крим до Туреччини, а другі мріють про протекторат Туреччини над незалежним Кримом”. У військових колах навіть “багато балакали про експедицію на Крим”, аби “заняти Крим під виглядом допомоги проти большевиків, щоб потім, залишившись, провести необхідне самоозначення мусульман”¹⁵.

Ситуація надзвичайно ускладнилася, коли до Стамбула прибув з Криму Д. Сейдамет і став поширювати вже застарілі звістки про відмову Києва від півострова. Але турецький уряд, керівники котрого на початку Першої світової війни підтримували тісні контакти із представниками Союзу Визволення України, не пішов за громадською думкою й зайняв виважену позицію у кримській справі. Міністр закордонних справ Туреччини Ніссімі Бей з огляду на те, що кримські татари не становлять абсолютної більшості населення півострова, заявив, що не варто й порушувати питання про створення мусульманської держави.

А 24 квітня 1918 р. М. Левітського “досить по товариські” зустрів великий візир Енвер-паша. Київський посол заявив йому, що український уряд “дивиться на Крим як на частину Укр. Нар. Респ., в котрій мусульманському населенню повинні бути забезпечені всі його національні права”. У відповідь на запитання турецького прем’єра, в якій формі це відбувається, М. Левітський уточнив, що внаслідок розсіяного проживання кримських татар серед інших етносів (за винятком Ялтинського повіту) про федеративний зв’язок півострова з УНР не може бути й мови, тому “тут лише може йти балачка про гарантії національної свободи, але в яких юридичних формах се вильється, я зараз сказати не можу, се питання в найближчій часі буде вирішено в порозумінню з національним кримським совітом, який збереться після очищення Криму від большевиків”¹⁶.

Задоволений такою заявою, Енвер-паша наголосив, що його уряд “не думає і не думає” про приєднання Криму до Туреччини чи встановлення над ним протекторату. А під кінець розмови, очевидно, згадавши емісарів СВУ, великий візир сказав М. Левітському: “Дуже буду радий і прошу Вас, коли трапляється необхідність, заїхати до мене, і ми завше швидко зійдемося по різних питаннях, бо я, як Вам відомо, завше був прихильником до українського народу, ще за тих часів, коли про се тільки закордоном вільно було говорити”¹⁷.

Таким чином, для успішного вирішення кримського питання в державних інтересах України її керівництву й дипломатії варто було заручитися підтримкою чи принаймні прихильним нейтралітетом з боку Берліна. Розв’язувати цю досить складну і делікатну проблему довелося вже гетьману П. Скоропадському.

Для початку на четвертому засіданні Ради Міністрів 7 травня 1918 р. під головуванням Федора Лизогуба при обговоренні питання “про межі

України” було звернуто “особливу увагу на необхідність прилучення Криму до України”. Члени уряду схвалили намір П. Скоропадського звернутися у кримській справі з листом до німецького посла в Києві барона Альфонса Мумма фон Шварценштайна (автори 10-го тому академічного видання “Україна крізь віки” чомусь іменують його А. Мулем¹⁸), а “додаткові з цього приводу дані по ухвалі їх Радою Міністрів” мали бути передані міністром закордонних справ безпосередньо до Берліна¹⁹.

У ноті П. Скоропадського до А. Мумма від 10 травня 1918 р. наголошувалося, що “відбудова сильної в економічному відношенні, цілком незалежної Української Держави... і для Німеччини є бажаною”. Тому в обопільному інтересі було б приєднання до України Криму з його природними багатствами, курортами і зручними портами. До того ж без півострова “так ненатурально одрізана від моря мусила б Україна обов’язково збільшувати стремління до захоплення цього морського побережжя, а разом з тим постали б загострені відносини з тією державою, котрій би було передано посідання Кримом”. Для посилення своєї аргументації гетьман навіть удався до свідомої фальсифікації статистики, зазначивши, що “було б з етнографічного боку неоправданим заснування планової татарської держави, бо татари складають не більше 14 % кримського населення”.

Таким чином, запевняв П. Скоропадський німецького посла, приєднання до України Криму одночасно з передачею їй Чорноморського флоту “прив’язало б симпатії українського народу до Німеччини, Українську Державу зробило б міцним і вірним союзником Німецької Держави на завжди, не зважаючи на майбутні інтернаціональні комбінації”²⁰.

А 16 травня 1918 р. у МЗС під головуванням Миколи Василенка відбулася спеціальна нарада з кримського питання. Оскільки обговорення велося за зачиненими дверима між однодумцями, присутні висловлювалися гранично відверто й принципово, намагаючись охопити сутність проблеми. Справжню позицію уряду, що не підлягала широкому оприлюдненню, сформулював державний секретар (згодом — міністр внутрішніх справ) професор Ігор Кістяківський: “Без Криму Україна буде відкинена на схід і північ в обняття Москви... Без Бесарабії і Холмщини організм може існувати, но не без Криму. Самостійність в такому випадку ілюзорична. Що до народностей, що заселяють Крим, то принцип самовизначення націй мусить мати розумні границі”. Досвідчений юрист не вважав приєднання Криму анексією, оскільки українська державність перебувала в стадії становлення, і висловився проти федеративного зв’язку з півостровом, бо за тих умов це “буде означати фактичний відказ від Криму”²¹.

Товариш міністра закордонних справ Артем Галіп спростував відоме положення III Універсалу УЦР про неналежність Криму до УНР тим, що восени 1917 р. йшлося про створення федеративної Росії, “де і Крим входив би як її складова частина. Тепер відносини зовсім змінилися. Україна самостійна, а Крим тим самим опинився в неяснім положенні. Справа Бесарабії багато дечого вчить”, — самокритично зауважив дипломат. Тому А. Галіп запропонував, по-перше, “чим скорше начати переговори зі всіма Державами Центрального Союзу, щоб вони без нас чого-небудь не рішили, та ми не опинилися перед доконаним фактом.” По-друге, на його думку, “публічної думки в Криму легковажити не можна і треба зорганізувати остаточно заграничну пропаганду”. О. Шульгин додав, що “мусульман ігнорувати не можна. З компетентними громадськими організаціями Крима треба ввійти в порозуміння. Такою в першій мірі являється “КУРУЛТАЙ”²².

Обмін думками підсумував консультант МЗС професор Отто Ейхельман, який запропонував “прямо предложити кримцям свого рода умову з вичисленням всіх прав Криму, щоб термін федерація чи автономія, що мають непевний зміст, їх не відстрашив. Для нас ходить тільки о стратегічні користи з посідання Криму”. О. Ейхельман і А. Галіп мали скласти проект ноти в кримському питанні до всіх урядів і зібрати потрібні матеріали для відповідної розмови з німецьким послом.

На підставі результатів обговорення кримського питання в МЗС Д. Дорошенко, щойно призначений керуючим справами міністерства, вже 30 травня 1918 р. офіційно звернувся з листом до Мумма фон Шварценштайна, копія документа була надіслана послу Австро-Угорщини в Києві графу Йогану Форгачу. Д. Дорошенко повідомляв їх про те, “що Уряд Української Держави вважає конче потрібним, щоб Кримський півострів було включено в склад Української Держави”. З’ясувавши далі вищезазначені геополітичні та юридичні підстави доцільності входження півострова до складу України, керівник МЗС окремо наголосив: “Стоючи на принципі самоозначення, не бажаючи порушувати волі населення, нарешті, розуміючи різні відміни в житті Криму, Український уряд вважає, що приєднання Криму може відбутись на автономних підставах”²³.

Але німецький уряд тоді ще не мав чіткої позиції в питанні про майбутній державно-правовий статус Криму, що залишалося відкритим із часу Брестських мирних переговорів. Як доповідав до Києва 27 травня 1918 р. помічник губернського коменданта Таврії полковник Химич, після відвідин півострова німецьким міністром колоній поширилися чутки: “1) Про анексію Криму Німеччиною (Німецька колонія), 2) Про анексію лише прибережної смуги південного берега й повернення решти Україні, 3) Про утворення татарської держави з німецьким управлінням і економічними інтересами”²⁴.

Окупаційне командування, здавалося, схилялося до останнього варіанту. Як згадував майбутній крайовий контролер в уряді М. Сулькевича Володимир Налбандов, німецький штаб вважав “єдиною організованою силою Криму саме татарський парламент”, якому й “доручив формування кабінету”²⁵. Курултай зібрався на сесію вже 10 травня 1918 р., через два дні до Криму з Туреччини повернувся Д. Сейдамет і 18 травня був обраний прем’єром кримськотатарського уряду, а генерал Кош доручив йому створення загальнокрайового кабінету. Перекоаний прибічник відновлення національної кримськотатарської держави, Д. Сейдамет заявив, що “інтереси Німеччини не лише не суперечать, але, можливо, навіть співпадають з інтересами самостійного Криму”²⁶.

Д. Дорошенко стверджував, що “не тільки українці, але й татари, кайраїми, німці-колоністи стояли за злуку з Україною”²⁷. Цю думку охоче підхопили з політичних міркувань й окремі сучасні науковці, але вітчизняні офіційні документи 1918 р. не дають підстав для висновку про палке й одностайне бажання населення півострова, в тому числі кримськотатарського, прилучитися до Української Держави.

Уже згаданий полковник Химич таємно повідомляв військового міністра генерал-лейтенанта Олександра Рогозу, що “з боку українського населення йде агітація в цілях створення Кримської республіки на засадах федерації з Великою Росією й формування крайової влади на загальнонаціональних началах. До цього ж приєднується найбільш демократично налаштоване ліве крило татарського парламенту, тоді як права частина прагне до закріплення татарської влади”²⁸.

Ще відвертіше висловлювався у червні 1918 р. сімферопольський повітовий староста: “Стомленому від міжусобиці обивателю було однаково, чи стане Крим татарським, німецьким, українським чи розіб’ється на 5 самостійних республік, тільки б обиватель був спокійний за своє життя”. Гетьманський урядовець наочно переконався в тому, що прибічниками Д. Сейдамета “в татарській масі розпалюється ненависть до України, переслідуючи певні цілі, татар переконали в тому, що Україна — це більшовики і що коли в Крим прийдуть українці, то знову повторяться жахи більшовицького владарювання, будуть грабувати і бити і т. ін.”²⁹

Але Д. Сейдамету довго не вдавалося дійти згоди з місцевими кадетами і представниками німецьких колоністів щодо складу кримського уряду та його підзвітності Курултаю. Тоді штаб генерала Коша попередив їх, “що в разі невдачі з формуванням кабінету Крим буде приєднаний до України”, і 6 червня 1918 р. доручив організувати крайовий уряд генерал-лейтенантові М. Сулькевичу³⁰. Той негайно видав розпорядження на місця: “Ні в які відносини з Урядом України не вступати, а в разі отримання вимог від Уряду України, такі не виконувати”³¹. Повітові старости, призначені МВС Української Держави, змушені були повернутися до Києва.

Формування уряду М. Сулькевича завершилося 25 червня 1918 р. У його складі із 7 членів був лише один кримський татарин — міністр закордонних справ Д. Сейдамет, але він мав безперечний вплив на прем’єра, що походив з литовських татар (М. Сулькевич водночас займав посаду міністра внутрішніх і військових та морських справ). Пізніше міністром юстиції став ще один литовський татарин — колишній сенатор Богдан Ахматович.

У підписаному членами крайового уряду (Сулькевич уже значився під іменем Сулеймана) 25 червня 1918 р. зверненні “До населення Криму” наголошувалося, що цей уряд “ставить своїм завданням збереження самостійності півострова до з’ясування міжнародного становища його і відновлення законності та порядку”³². З погляду колишнього таврійського віце-губернатора князя Сергія Горчакова (товариш міністра внутрішніх справ) і октябриста графа Володимира Татіщева (міністр фінансів, праці, торгівлі й промисловості), кримська “самостійність”, безперечно, була вимушеним кроком, який зрештою мав привести до відновлення “єдиної і неділимої”. Керівник Союзу кримських німців Томас Рапп (міністр землеробства, крайового майна і постачання) плекав надію на протекцію Берліна.

Д. Сейдамет з відома С. Сулькевича продовжував готувати ґрунт для створення на півострові незалежної кримськотатарської держави. На початку липня 1918 р. сімферопольський повітовий староста попереджав своє керівництво про те, що йому з достовірного джерела відомо про татарсько-німецькі переговори щодо приєднання до Криму трьох північних повітів губернії, заселених майже виключно українцями, — Дніпровського, Мелітопольського і Бердянського³³.

Під час відрядження у серпні—вересні до Берліна з торговельно-економічною місією Д. Сейдамет потай від свого колеги В. Татіщева представив на розгляд німецького уряду доповідну записку від імені кримськотатарської директорії. У ній на підставі “історичних і військових здібностей татарської раси” доводилася потреба встановлення “татарського владарювання” в Криму. Коли справа набула широкого розголосу, В. Налбандов, В. Татіщев і Т. Рапп на знак протесту навіть подали у відставку³⁴.

Але щодо Української Держави всі кримські владні угруповання займали досить виражену недоброзичливу позицію. Справа дійшла до того, що, за свідченням Д. Дорошенка, уряд генерала С. Сулькевича “почав пе-

реслідувати українофільські газети, потім відмовився приймати офіційні телеграми й папери українською мовою”³⁵.

Проте вже перші тижні “самостійного існування” Криму продемонстрували повну економічну залежність півострова від України. Очевидець писав: “Обиватель звик... отримувати вільно будь-яку кількість хліба, тепер за наявності карточок, він стає біля булочних у чергу з вечора. Олії й жирів на ринку майже немає. Ціни на продукти піднімаються кожен день”³⁶. Ще більше становище в Криму ускладнилося після проголошення Радою Міністрів Української Держави у середині серпня його економічної блокади. Тоді було припинено залізничний і морський рух та торгівлю, українська митниця пропускала лише продукти, призначені для німецьких гарнізонів на півострові.

Д. Дорошенко, як ініціатор запровадження “митної війни”, так відмічав її наслідки: “Кримські садоводи потребували шельовок на ящики для фруктів, стружок, опилок для запаковки; все те звичайно привозилося з України. Але тепер довіз був спинений. Треба було також цукру для консервування фруктів, дров для сушки — і всього цього теж не було. З другого боку населення потребувало хліба, привоженного звичайно з Таврії... Урожай фруктів почав гнити без консервування, вивозити не було як. Становище садовників зробилося катастрофічним”³⁷.

Неофіційні спроби порозуміння між кримськими політиками й Києвом за посередництва журналіста Євгена Ганейзера (через нього Д. Дорошенко субсидував проукраїнські організації й пресу на півострові) не мали успіху, П. Скоропадський відмовився прийняти В. Татіщева як члена кримського уряду, коли той проїздив через українську столицю в Берлін.

Коли на межі зриву опинилися поставки з Криму до Німеччини продуктів харчування, начальник штабу німецьких окупаційних військ в Україні генерал-лейтенант Вільгельм Гренер звернувся з телеграмою до голови Ради Міністрів Української Держави Федора Лизогуба. У ній зазначалося, що “стосунки між Україною і Кримом за останні тижні до того натягнуті, як в політичному, так і в господарському відношенні, що якщо в найближчий час не відбудеться змін, можлива загроза подальшого зростання труднощів, що мають місце, і які шкодять інтересам України і Криму”³⁸. Український прем’єр погодився “вести переговори з представниками Криму, якщо ті звернуться до Українського уряду безпосередньо, або через Оберкомандо”³⁹.

Гетьман П. Скоропадський тоді перебував з офіційним візитом у Німеччині й удруге мав зустріч із графом В. Татішевим. Під враженням невтішних звісток із батьківщини той уже вважав, що приєднання Криму до України “вповні можливе”, але має відбутися лише після припинення “митної війни”. “На яких умовах Україна повинна була з’єднатися з Кримом, у графа Татіщева виходило неясно, — згадував невдовзі П. Скоропадський, — в усякому разі моя влада визнавалась. З огляду на таку невідомість було вирішено, що він зараз же протелеграфує до Криму, пропонуючи вислати депутатів до Києва для з’ясування всіх умов... Від нас він прохав негайно надіслати телеграму до Києва з вимогою припинення тієї перерви зносин, котра продовжувалась досить довго і, очевидно, завдавала великих збитків Криму. Таку телеграму я негайно надіслав у Київ Лизогубу”⁴⁰.

Напередодні повернення П. Скоропадського з Німеччини, 18 вересня 1918 р., Рада Міністрів ухвалила тимчасово призупинити “митну війну” за умови негайного прибуття кримських повноважних представників для пе-

переговорів до Києва, а самі переговори щодо умов увіходження півострова до Української Держави “вести безпосередньо міністрам зацікавлених відомств, не передовіряючи своїх повноважень іншим особам”. Через 5 днів М. Василенко повідомив на урядовому засіданні про одержання телеграми від С. Сулькевича щодо виїзду делегації. Рада Міністрів прийняла рішення попередити главу кримського уряду, що “делегация повинна мати повноваження для обговорення не тільки економічних, але й політичних питань”⁴¹.

Кримська делегація складалася з міністра юстиції Богдана (подібно Сулькевичу він змінив ім'я на татарське — Ахмет) Ахматовича (голова), міністра освіти Миколи Чарикова (колишній російський посол у Стамбулі), міністра шляхів сполучення Льва Фрімана, міністра постачання Володимира Домброво і керуючого міністерством фінансів Дмитра Нікіфорова. Вони мали право “підписувати від імені Кримського Крайового Уряду всі угоди, договори та інші акти”, вироблені на переговорах.

Українську Державу представляли Ф. Лизогуб, Д. Дорошенко, І. Кістяківський (тоді — міністр внутрішніх справ), А. Ржепецький (міністр фінансів) і О. Рогоза (військовий міністр), уповноважені “на підписання актів і договорів з усіх питань політичного, фінансового, економічного та адміністративного характеру”. Від німецького командування був принц Рейс⁴².

Але, незважаючи на досить високий рівень представництва обох сторін, перший досвід переговорного спілкування в Києві наприкінці вересня 1918 р. виявився безплідним. Вину за невдачу Д. Дорошенко поклав на кримську делегацію, що “виявила дуже неустойчивий тон і всіма способами обходила просто поставлене їй питання про злуку з Україною, говорила про права народів на самовизначення, про волю кримського населення і т. ін.”⁴³. Українські міністри заявили про невизнання кримських делегатів компетентними виявляти волю і бажання всього населення півострова, зажадавши прибуття представників головних національних груп.

Через тиждень до Києва приїхали лідери німецьких колоністів Т. Рапп і А. Нефф та кримських татар — Ю. Везіров і А. Озенбашли. На спільному засіданні делегацій 9 жовтня 1918 р. було оприлюднено українську Декларацію з викладом принципів кримської крайової конституції. Вона починалася з того, що “Крим з'єднується з Україною на правах автономного краю”, до компетенції Києва передавалися зовнішня політика, оборона, цивільне й кримінальне законодавство, призначення вищих посадових осіб автономії та затвердження місцевих законів, фінансова й митна системи, експлуатація залізниць, пошт і телеграфу. Водночас Крим зберігав свій крайовий уряд і народні збори з правом вироблення місцевого законодавства, власний бюджет, контроль над торгівлею, промисловістю, сільським господарством, податками, судовими справами, освітою, охороною здоров'я, міжнаціональними відносинами⁴⁴.

Попри виважений характер документа, наступного дня А. Ахматович назвав його “проектом уярмлення” і взагалі заявив, що кримська делегація не в праві підписувати угоду, обов'язкову для всіх наступних урядів півострова. Тоді роздратований непоступливістю кримських міністрів Ф. Лизогуб наголосив, що їхні повноваження недостатні, й після перерви в засіданні повідомив: “Зараз із великим жалем ми вважаємо, що ніяких подальших офіційних переговорів вести не можемо. Усе подальше буде полемікою й приватною розмовою”⁴⁵.

Опинившись у глухому куті, кримська делегація змушена була погодитись 12 жовтня 1918 р. на продиктовані Києвом попередні умови приєд-

нання півострова, чий регіональні інтереси достатнім чином враховувалися в них. При міністерствах закордонних, військових справ, фінансів Української Держави мали бути створені особливі відділи з кримських справ, а при гетьманові — особлива посада статс-секретаря з правом голосу на засіданнях Ради Міністрів з усіх питань, які стосуються інтересів півострова. Статс-секретар мав призначатися гетьманом з числа трьох кандидатів, запропонованих кримським урядом.

Правда, кримська делегація зажадала, щоб прелімінарна угода була відвезена до Сімферополя для обговорення й затвердження Курултаєм та з'їздом національних і громадських організацій Криму. “Ми пішли на це, — згадував Д. Дорошенко, — бо були певні в прихильному поладженню справи (про це нишком заявляли нам і делегати від національностей, що приїхали до Києва). Тим часом німці згодились передати нам чорноморську флоту з Севастополем... Тим самим до нас переходила фактична влада над Кримом”⁴⁶. Тому логічним виглядало рішення Ради Міністрів Української Держави 15 листопада 1918 р. схвалити розпорядження міністра фінансів А. Ржепецького про повне припинення “митної війни” з Кримом.

Але остаточне вирішення кримського питання на користь Української Держави зірвалося якраз у той час, коли залишалося узгодити окремі несуттєві формальності. У багатьох сучасних дослідженнях можна зустріти твердження, що саме антигетьманське повстання під проводом Директорії поклало край намірам приєднання Криму до України⁴⁷. У дійсності ж доля півострова на тому історичному зламі була визначена місцевими проросійськими ліберальними угрупованнями, що чекали свого часу.

Відразу ж після українсько-кримських переговорів у Києві 18 жовтня 1918 р. нарада земських гласних повітів півострова висунула вимогу заміни уряду С. Сулькевича новим, що спирався б “на широкі верстви населення”. Однак, посилаючись на відсутність на земській нараді кримсько-татарських представників, С. Сулькевич відмовився передати владу. Тоді скликаний 7—10 листопада з'їзд губернських гласних, представників міст, повітових і волосних земств в ультимативній формі зажадав від крайового уряду складання повноважень новому кадетському кабінетові на чолі з колишнім членом Державної Ради Соломоном Кримом.

Військова поразка Німеччини і поява антантівської ескадри у Чорному морі прискорили рішення С. Сулькевича про відставку і передачу влади 14—15 листопада 1918 р. голові таврійського губернського земського зібрання С. Криму. Новий крайовий уряд задекларував “прагнення до відродження єдиної Росії” й звернувся за допомогою до Добровольчої армії А. Денікіна, чий підрозділ невдовзі висадився на півострові⁴⁸.

Боротьба навколо вирішення кримського питання відобразила драматичну еволюцію українського керівництва у визначенні принципових засад політики щодо суміжних держав. Від революційного романтизму Центральної Ради осені—зими 1917 р. в дусі буквального дотримання права нації на самовизначення київські політики поступово, але невпинно просувалися до усвідомлення пріоритетності державних інтересів України у здійсненні міжнародного курсу.

Гетьман П. Скоропадський як високопрофесійний військовий чи не найкраще усвідомлював життєву потребу приєднання Кримського півострова до Української Держави. У спогадах, написаних по гарячих слідах розглядуваних подій узимку—навесні 1919 р., він зазначав: “Кримський півострів, слабо, порівняно, населений українцями, не входив до складу України. Варто поглянути на карту, щоб відразу зрозуміти, наскільки така

держава не має даних для того, щоб бути життєздатною. Причому, треба зазначити, що коли б у силу яких-небудь умов такі кордони могли б кінець кінцем установитися, без сумніву, Крим зробився б найлютішим ворогом України, а весь цей багатющий український край... був би приречений на повільний занепад, оскільки його порти Одеса і Маріуполь знаходились би під безпосередніми ударами з боку Криму”⁴⁹.

Неупереджений аналіз першоджерел свідчить, що кримська політика Гетьманату була перспективною і єдино доцільною за тогочасних обставин. Її недовершеність зумовлена не помилковістю в розрахунках чи ваганнями у здійсненні, а незворотними зрушеннями в системі міжнародних відносин із закінченням Першої світової війни.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3766, оп. 1, спр. 145, арк. 74.

² Голос татар (Симферополь). — 1917. — 22 июля.

³ Народна Воля. — 1917. — 12 вересня.

⁴ Голос татар. — 1917. — 22 июля.

⁵ Б о ч а р о в А. К. Милли Фирка. — Симферополь, 1930. — С. 38.

⁶ Нова Рада. — 1917. — 8 листопада.

⁷ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 132, арк. 3 зв.

⁸ Там же, ф. 2592, оп. 1, спр. 37, арк. 23.

⁹ Д о р о ш е н к о Д. Ілюстрована історія України 1917–1923 рр. — Т. 1. Доба Центральної Ради. — Ужгород, 1932. — С. 389.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 132, арк. 16.

¹¹ Там же, ф. 2592, оп. 1, спр. 37, арк. 24.

¹² Там же, ф. 3766, оп. 1, спр. 132, арк. 3.

¹³ Там же, арк. 4.

¹⁴ Там же, арк. 16 зв.

¹⁵ Там же, арк. 21–21 зв.

¹⁶ Там же, арк. 22.

¹⁷ Там же, арк. 22 зв.

¹⁸ Р у б л ь о в О. С., Р е є н т О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. — К., 1999. — С. 128.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 3, спр. 8, арк. 9 зв.

²⁰ Д о р о ш е н к о Д. Ілюстрована історія України 1917–1923 рр. — Т. II. Українська гетьманська держава 1918 р. — Ужгород, 1930. — С. 210–211.

²¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 132, арк. 6–6 зв.

²² Там же, арк. 6 зв. — 7.

²³ Там же, спр. 186, арк. 30 зв.

²⁴ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. XI, спр. 3318, арк. 1–2.

²⁵ Крымское краевое правительство в 1918/19 г. // Красный архив. — 1927. — Ф. 3 (22). — С. 99.

²⁶ Крым. — 1918. — 21 мая.

²⁷ Д о р о ш е н к о Д. Ілюстрована історія України 1917–1923 рр. — Т. II. Українська гетьманська держава 1918 р. — С. 213.

²⁸ ІР НБУВ, ф. XI, спр. 3318, арк. 1.

²⁹ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 14, арк. 1–1 зв.

³⁰ Крымское краевое правительство в 1918/19 г. — С. 101.

³¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 132, арк. 33.

³² Крымское краевое правительство в 1918/19 г. — С. 117.

³³ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 14, арк. 2.

³⁴ Крымское краевое правительство в 1918/19 г. — С. 150.

³⁵ Д о р о ш е н к о Д. Мої спомини про недавнє- минуле (1914–1920). — Мюнхен, 1969. — С. 301.

³⁶ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 14, арк. 1 зв.

³⁷ Д о р о ш е н к о Д. Ілюстрована історія України 1917–1923 рр. — Т. II. Українська гетьманська держава 1918 р. — С. 213.

³⁸ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 78, арк. 60.

³⁹ Там же, ф. 1064, оп. 3, спр. 1, арк. 36.

⁴⁰ С к о р о п а д с ь к и й П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ—Філадельфія. — 1995. — С. 280.